

Κλιτικές προσωπικές αντωνυμίες στο *Λειμωνάριον* του Ιωάννου Μόσχου¹

Maxim Kissilier

The analysis of enclitic pronouns in the so-called *Late Koine* (5–10 c. AD) is very important for studies in Greek prosody and syntax, as nearly all word-order phenomena of the period can be explained pragmatically. In the text of the *Pratum Spirituale* by Ioannos Moschos (early 7th c.), one of the most famous paterika of the time, pronominal enclitics are still placed according to Wackernagel’s law, because the *Pratum* satisfies the options, relevant for any “Wackernagel language”. However, unlike AG, enclitic pronouns tend to be in contact with the governing verb and their position in VP is regulated by the rules that resemble those we meet in early MG texts, starting with the 14th c. It means that weak pronouns are gradually transforming from sentential enclitics into verb clitics, as they are now ~~in MG~~, prosody, clitic pronouns, word order, Wackernagel’s law

Τα τελευταία χρόνια οι αδύνατοι τύποι των προσωπικών αντωνυμιών έχουν απασχολήσει την έρευνα τόσο στο χώρο της γενικής γλωσσολογίας, όσο και στο πλαίσιο των βαλκανικών σπουδών, συμπεριλαμβανομένης και της ιστορίας της νέας ελληνικής γλώσσας. Η σημερινή μου έκθεση είναι αφιερωμένη στην χρήση των αντωνυμιών αυτών στην περίοδο της έτσι λεγόμενης *Υστερης Κοινής* (5–10 αι. μ. Χ.). Η περίοδος αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον από την γλωσσική άποψη, γιατί μπορεί να αποδειχθεί «σημείο εκκινήσεως» πολλών φαινομένων που απαντούν στη σημερινή σύνταξη και προσωδία. Έτσι σήμερα υπάρχουν αρκετά άρθρα και βιβλία που ασχολούνται με την εξέλιξη της προσωδιακής και συντακτικής δομής γενικά, αλλά και με το σύστημα των κλιτικών αντωνυμιών ειδικότερα.² Εγώ θα ήθελα να αναλύσω αδύνατους τύπους των προσωπικών αντωνυμιών στο πλαίσιο ενός προσωδιακού και συντακτικού κανόνα που τώρα ονομάζεται ο *νόμος του Wackernagel*, σύμφωνα με τον οποίο ένα εγκλιτικό βρίσκεται πάντοτε στη δεύτερη θέση μέσα στην πρόταση.³ Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα στη λειτουργία του νόμου του Wackernagel μας παρουσιάζει ένα από τα πιο γνωστά κείμενα της εποχής, ο *Λειμωνάριον* του Ιωάννου

Μόσχου (αρχές του 7^{ου} αι. μ. Χ.).⁴ Σχετικά πρόσφατα, ο Άγγλος κλασικός φιλόλογος Graham Dunn (1989: 8) μελετώντας την ιστορία της αρχαίας ελληνικής, από τον Όμηρο ως την Καινή Διαθήκη παρατήρησε ότι η κλιτική αντωνυμία αρχίζει σταδιακά να σπανίζει στη δεύτερη θέση μέσα στην πρόταση και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο νόμος του Wackernagel δεν λειτουργούσε πια ήδη στην Κοινή. Και είναι γεγονός ότι και στο *Λειμωνάριον* του Μόσχου οι εγκλιτικές αντωνυμίες (= O_p) βρίσκονται συχνά πέρα από τη δεύτερη θέση της πρότασης:

(1) *διὰ τί οὕτως [με]O_p θλίβεις* (PG 2913A11–12).

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω παράδειγμα, η εγκλιτική αντωνυμία *με* τοποθετείται στην τέταρτη θέση μέσα στην πρόταση· κάτι τέτοιο ήταν όμως δυνατόν να συμβεί και στην «κλασική» γλώσσα: λ. χ. στην *Ιστορία* του Ηροδότου η άτονη αντωνυμία *μιν* μπορεί να είναι ακόμη και το ένατο συστατικό της πρότασης:⁵

(2) *καὶ διότι μῶνος ἥπιστατο τὸν Σμέρδιος, τοῦ Κύρου θάνατον αὐτοχειρὶ [μιν]O_p ἀπολέσας* (Hdt., III. 74).

Κατά την γνώμη του Mark Janse (2000: 233), όμως, παραδείγματα όπως το παραπάνω δεν αντιβαίνουν στο νόμο του Wackernagel, με την προϋπόθεση ότι το ‘Satz’ του Wackernagel δε θα εννοηθεί ως ‘πρόταση’, αλλά ως ‘φράση’ ή, καλύτερα, ως ‘προσωδιακή ένωση’: σ’ αυτή την περίπτωση, θα διαπιστώσουμε ότι τα εγκλιτικά βρίσκονται σχεδόν πάντα στη δεύτερη θέση. Ο Mark Janse (2000: 234) το διευκρινίζει αυτό με τα επόμενα παραδείγματα από τον Όμηρο:

(3) *ἀλλὰ [με]O_p / σός [τε]C_i πόθος / σά [τε]C_i μήδεα / φαίδιμ Ὀδυσσεῦ // σή [τ']C_i ἀγανοφροσύνη / μελιηδέα / θυμὸν ἀπηύρα* (Od. XI. 202–203).

(4) *καὶ [οἱ]O_p πολλὰ δόσαν / πέμπειν [τέ]C_i [μιν]O_p / ἤθελον αὐτοὶ* (Od. XIX. 281).

Ο Mark Janse δεν είναι ο μόνος που ερμηνεύει έτσι το νόμο του Wackernagel: το ίδιο κάνουν και ο J. Adams (1994: 2) και οι άλλοι, χρησιμοποιώντας μάλιστα τον όρο ‘κόλον’ (Kolon/colon), που είχε εισηγηθεί παλιότερα ο E. Fraenkel.⁶

Αν δεχτούμε αυτή την ερμηνεία, θα διαπιστώσουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η εγκλιτική αντωνυμία μπαίνει στην δεύτερη θέση στο ‘κόλον’ και στο *Λειμωνάριον*: *διὰ τί / οὕτως [με]O_p θλίβεις* (παράδειγμα (1)). Ακόμη κι έτσι όμως,

εξακολουθούν να υπάρχουν φράσεις μέσα στο κείμενο όπου τα άτονα στοιχεία δε βρίσκονται στη δεύτερη θέση:⁷

(5) *Ὅτε ἦλθον Βάρβαροι εἰς τὴν Σκῆτιν, ἀνεχώρησα, καὶ ἦλθον εἰς τὰ μέρη Γάζης, / καὶ ἔλαβόν [μοι]_{OP} κελλίον εἰς λαύραν* (PG 2909B4–6).

Υπάρχουν δύο εξηγήσεις: (α) ότι κάθε κανόνας έχει και τις εξαιρέσεις του ή (β) ότι η δεύτερη θέση στο νόμο του Wackernagel πρέπει να ερμηνευθεί ως *τυπολογική* παράμετρος που ισχύει για μερικές γλώσσες, που μου φαίνεται και το πιο πιθανό. Αν δεχτούμε τις παρατηρήσεις του A. Zimmerling (2002: 72–77), αυτό σημαίνει ότι σε μια γλώσσα όπου λειτουργεί ο νόμος του Wackernagel επιπροσθέτως πληρούνται και οι ακόλουθοι όροι:

(i) Τα φραστικά εγκλιτικά (sentential enclitics) δεν υπάρχουν μόνο στις ερωτηματικές ή επιφωνηματικές προτάσεις, αλλά και στις αφηγηματικές: *Λέγω [οὐν]_{CI} αὐτῶ* (PG 2856C12).

(ii) Δεν υπάρχουν μόνο τα κλιτικά μόρια, αλλά και άτονα ρήματα και εγκλιτικές αντωνυμίες:

Παράδειγμα 1 (άτονα ρήματα): *Ἀμαρτωλός [εἶμι]_{CI}* (PG 3015A14).

Παράδειγμα 2 (εγκλιτικές αντωνυμίες): *Ἔλεγόν [τινες]_{CI} τῶν γερόντων* (PG 3004B1).

(iii) Τα εγκλιτικά μπορούν να έχουν τονιζόμενα ισοδύναμα: *Ἔστιν δέ ὁ τόπος ὁ ἐπιλεγόμενος Σάψας* (PG 2853B10–11),⁸ *Αὐτός γάρ τις εἶ*; (PG 2853A14–15).⁹

(iv) Ένα μονολεκτικό εγκλιτικό μπορεί να αντικατασταθεί με ένα σύμπλεγμα (*cluster*) εγκλιτικών:

Παράδειγμα 1 (σύμπλεγμα από φραστικά εγκλιτικά): *συναγαγῶν {[δέ]_{CI} [καὶ]_{CI}}_{Cluster} ἀδελφότητα* (PG 2853B10).

Παράδειγμα 2 (σύμπλεγμα από φραστικό εγκλιτικό και αδύνατο τύπο αντωνυμίας): *Λέγω {[γάρ]_{CI} [σοι]_{OP}}_{Cluster}* (PG 2873A13).

Παράδειγμα 3 (σύμπλεγμα από φραστικό εγκλιτικό και άτονο ρήμα): *οὐ {[γάρ]_{CI} [εἶμι]_{CI}}_{Cluster} ἐγώ* (PG 2913C9).

(v) Τα στοιχεία σ' ένα σύμπλεγμα εγκλιτικών πάντα τοποθετούνται σύμφωνα με κάποιον κανόνα ιεραρχίας (*rule of ranks*), ο οποίος στο *Λειμωνάριον* είναι ο εξής: άτονα ρήματα και αντωνυμίες ακολουθούν τα φραστικά εγκλιτικά: *Πιστεύσατε* {[γάρ]_{CI} [μοι]_{OP}}_{Cluster} (PG 2908D4), ενώ ιεραρχία υπάρχει και αναμέσα στα φραστικά εγκλιτικά — *δέ* προηγείται *καί*: *Ἐλεγον* {[δέ]_{CI} [καί]_{CI}}_{Cluster} *τούτο* (PG 2896A7) — και στις εγκλιτικές αντωνυμίες: η αόριστη *τις* μπορεί να ακολουθεί προσωπική αντωνυμία — *Διηγῆσατό* [μοί]_{CI} [τις]_{CI} *τῶν Πατέρων* (PG 2868A4). Σαν αποτέλεσμα, ο κανόνας ιεραρχίας μπορεί να περιγραφεί στο *Λειμωνάριον* σύμφωνα με τον εξής πίνακα:

Πίνακας 1. Ο κανόνας ιεραρχίας των εγκλιτικών στο *Λειμωνάριον*.

Φραστικά εγκλιτικά		Εγκλιτικά ρήματα/εγκλιτικές αντωνυμίες	
I	II	III	IV
Μόρια (γάρ, δέ, δῆ, οὖν κλπ.) δέ	καί	Ρήμα εἶμι, εκκλιτική αντωνυμία Εγκλιτική προσωπική αντωνυμία	Εγκλιτική αόριστη αντωνυμία

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο κανόνας αυτός, με κάποιες ευάριθμες εξαιρέσεις, έχει καθολική ισχύ στο κείμενο.

(vi) Τέλος, σε μια γλώσσα όπου λειτουργεί ο νόμος του Wackernagel υπάρχουν πάντα κανόνες που μετακινούν τα εγκλιτικά από τη δεύτερη σε κάποια άλλη θέση μέσα στη φράση ('κώλον'): πρόκειται για τους κανόνες *επικοινωνιακού εμποδίου* (*Rules of Communicative Barrier*) και η *απαγόρευση ξεχωρίσματος συστατικών* (*Constituent Break Interdiction*).

Παράδειγμα 1 (κανόνες επικοινωνιακού εμποδίου): *ἔχεις* / {*ποῦ*}_{Barrier} *λαβεῖν* [με]_{OP} (PG 2892B10–11).¹⁰

Παράδειγμα 2 (απαγόρευση ξεχωρίσματος συστατικών): Ἐρα {οὐκ αὐτή ἡ φύσις}_{Complex Constituent} [σε]_{OP} *ἔτεκεν*; (PG 2933D7–8). Ξεχώρισμα του συνθέτου συστατικού (*Complex Constituent* = NP) μπορεί να οδηγήσει σε παρανόηση, ενώ και η αλλαγή θέσεων των NP και VP αλλάζει το νόημα.

Όπως διαπιστώνουμε, λοιπόν, όλοι οι επιπλέον όροι που θέτει ο A. Zimmerling (2002: 72–77) για τις γλώσσες όπου ισχύει ο νόμος του Wackernagel πληρούνται από το κείμενο του Μόσχου. Από αυτή την άποψη, λοιπόν, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ο νόμος του Wackernagel λειτουργεί ακόμα στο *Λειμωνάριον*, αφού, σύμφωνα με όσα είδαμε παραπάνω, η εγκλιτική προσωπική αντωνυμία βρίσκεται συνήθως στη δεύτερη θέση μέσα στη φράση (‘κώλον’).

Εδώ όμως θα πρέπει να εξετάσουμε και τη θέση της εγκλιτικής αντωνυμίας συγκριτικά με την θέση του ρήματος με το οποίο συνδέεται, αφού η εγκλιτική αντωνυμία μπορεί να βρίσκεται είτε μπροστά από το ρήμα είτε να το ακολουθεί:

(6) [*Πίστευσόν*]_{V(1)} [*μοι*]_{Op(1)}, *ού μή* [*σε*]_{Op(2)} [*έάσω*]_{V(2)} (PG 2888B8).

Όπως θα διαπιστώσουμε και από τον παρακάτω συγκεντρωτικό Πίνακα, στο κείμενο του Μόσχου η εγκλιτική αντωνυμία που έπεται του ρήματος (VO_p) είναι εκείνη που επικρατεί στατιστικά.

Πίνακας 2. Η θέση προσωπικής εγκλιτικής αντωνυμίας συγκριτικά με την θέση του ρήματος.

Αντωνυμία	μου	μοι	με	σου	σοι	σε	Σύνολο
Προηγείται του ρήματος (O _p V)	— (0,00%)	17 (6,18%)	23 (15,23%)	1 (14,29%)	19 (23,75%)	11 (26,19%)	71 (12,59%)
Έπεται του ρήματος (VO _p)	9 (100,00%)	258 (93,82%)	128 (84,77%)	6 (85,71%)	61 (76,25%)	31 (73,81%)	493 (87,41%)

Επιπρόσθετα και πέρα από τις στατιστικές, θα πρέπει να σημειωθούν και τα εξής:

(a) στην περίπτωση της VO_p η εγκλιτική αντωνυμία είναι πάντα σε άμεση επαφή με το ρήμα από το οποίο εξαρτάται

(b) στην περίπτωση της VO_p το ρήμα είναι πληροφοριακό «κέντρο» ρηματικής φράσεως (VP), όπως εκδηλώνουν οι τρεις επόμενοι παράγοντες:

✓ η εγκλιτική αντωνυμία πάντα έπεται του ρήματος, όταν αυτό είναι στην προστακτική (= V_{imp}):

(7) [*Πίστευέ*]_{Vimp} [*μοι*]_{Op}, *πρεσβύτερε Κόνων*· (PG 2856A12–13).

✓ η εγκλιτική αντωνυμία πάντα έπεται του ρήματος ‘*άκούω*’ — *άκούω σου* (PG 2892B10) — και συνήθως και κάθε άλλου ρήματος αισθήσεως (= V_{vid}):

(8) Ὡς οὖν [εἰδέειν]_{V_{vid}} [με]_{Op} ὁ πτωχὸς (PG 2893A5).

✓ η εγκλιτική αντωνυμία σχεδόν πάντα έπεται των «λεκτικών» ρημάτων (*Verba Dicendi* = V_{dic}):

(9) [Διηγῆσατό]_{V_{dic}} [μοι]_{Op} τις τῶν Πατέρων, ὅτι δρακονάρις τις [διηγῆσατό]_{V_{dic}} [μοι]_{Op} λέγων (PG 2868A4–5).¹¹

ενώ συνάντησα μόνο τρεις εξαιρέσεις όπου υπάρχει O_pV_{dic} αντί V_{dic}O_p. Ωστόσο, και στις τρεις αυτές περιπτώσεις ο λόγος μετακινήσεως από τη V_{dic}O_p προς τη O_pV_{dic} μπορεί να εξηγηθεί με κάποιον τρόπο, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σε μερικές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες τα ρήματα αισθήσεως καθώς και τα «λεκτικά», συγκροτούν ιδιαίτερες σημασιολογικές κατηγορίες με τις δικές τις συντακτικές ιδιαιτερότητες, όπως είναι λ. χ. η δυνατότητα να έχουν επαυξημένο αντικείμενο, δηλαδή αιτιατική με απαρέμφατο/μετοχή (*Accusativus cum Infinitivo/Participio*), ή υποχρεωτικό έμμεσο αντικείμενο, όπως συμβαίνει λ. χ. με το αγγλικό *to tell*, όπου είναι λάθος να πει κανείς **tell that* χωρίς το αντικείμενο (*tell her/him that*), παρ' ὄλο που στις περισσότερες φράσεις είναι φανερό και από τα συμφραζόμενα σε ποιόν πρέπει ο ακροατής να πει κάτι. Το ίδιο φαινόμενο υπάρχει και στο Λειμωνάριον *Κρατήσας [με]_{Op} ... τῆς χειρὸς, λέγει [μοι]_{Op}* (PG 2917A5–6).

Αν ο ομιλητής κρατούσε το χέρι του ενός και μιλούσε με κάποιον άλλον, θα ήταν πάρα πολύ σημαντικό για το νόημα να έχει κάθε ρήμα (μετοχή = ρήμα) το δίκιο του αντικείμενο, π. χ.:

(11) *Καὶ κρατήσας με τῆς χειρὸς, λέγει αὐτῷ.

Στο Λειμωνάριον, όταν δύο ρήματα, που τοποθετούνται το ένα κοντά στο άλλο, έχουν εγκλιτικές αντωνυμίες σαν αντικείμενα, πάντα εννοείται το ίδιο πρόσωπο ή το ίδιο πράγμα, όπως συμβαίνει και στο παράδειγμα (10). Το δεύτερο αντωνυμιακό αντικείμενο είναι πλεοναστικό και δεν είναι σημαντικό από τη σημασιολογική άποψη.

Η εγκλιτική αντωνυμία που έπεται του ρήματος φαίνεται να μην προσφέρει καμιά καινούργια πληροφορία στη φράση και να είναι πλεοναστική, για τον πρόσθετο λόγο ότι στις περισσότερες ιστορίες¹² ο Μόσχος/αφηγητής (κάποτε μαζί με τον φίλο του, Σωφρόνιο, το μελλοντικό Πατριάρχη Ιερουσαλύμων) ακούει την ιστορία από κάποιον αυτόπτη μάρτυρα ή από κάποιον άλλον που την είχε ακούσει από κάποιον αυτόπτη, πράγμα που σημαίνει ότι ο ακροατής του κειμένου σχεδόν πάντα γνωρίζει «ήρωες» της

ιστορίας από την αρχή της και δεν αμφιβάλλει για το ποιός είναι υποκείμενο δράσεως και ποιός το αντικείμενο. Για ποιούς λόγους λοιπόν ο Μόσχος δεν παραλείπει ποτέ την εγκλιτική αντωνυμία που έπεται του ρήματος, όπως λ. χ. στις φράσεις *πίστευσόν μοι* (παράδειγμα (6)), *ἔμοσόν μοι* (PG 2900B8–10), *δός μοι ὀλίγον ὕδωρ* (PG 2865B13–14), κλπ., όπου το σημασιολογικό αντικείμενο είναι φανερό από τα συμφραζόμενα και η εγκλιτική αντωνυμία δεν είναι πληροφοριακή;

Απ' ό,τι φαίνεται, ο Μόσχος έγραφε το *Λειμωνάριον*, πρώτα απ'όλα, για ανθρώπους που δε διέθεταν υψηλή μόρφωση και γι' αυτό προσπαθούσε να κάνει τη γλώσσα του όσο το δυνατόν απλούστερη και ξεκάθαρη. Η Erika Mihevc-Gabroveč (1960: 4) αντιλήφθηκε ότι στο κείμενο δε χρησιμοποιούνται μεγάλες προτάσεις με περίπλοκη σύνταξη και ο Μόσχος μερικές φορές επαναλαμβάνει τις ιδέες που είναι, κατά τη γνώμη του, σημαντικές (εκφράζοντάς τους, βέβαια, κάθε φορά με άλλον τρόπο), σαν να φοβάται μήπως παρανοηθεί ή παρερμηνευθεί. Έτσι για παράδειγμα μπορεί να εξηγηθεί η εμφάνιση του δύνατου τύπου προσωπικής αντωνυμίας στο(12):

(12) *Διηγῆσατο ἡμῖν ὁ ὄσιος Πατήρ ἡμῶν ὁ ἀββάς Γεώργιος ὁ ἀρχιμανδρίτης τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου τῆς διακειμένης κατὰ τὴν ἔρημον τῆς ἁγίας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν πόλεως, [έμοι]ορ* καὶ τῷ ἀδελφῷ Σωφρονίῳ τῷ σοφιστῇ [λέγων]vdic, ὅτι... (PG 2949B1–6).*

Η πρόταση είναι πολύ μεγάλη για το *Λεμόνα* και, ίσως, είναι δύσκολη η ακουστική κατανόησή της. Ο ακροατής μπορεί να ξεχάσει στο τέλος της πρότασης τι ήταν στην αρχή της, και ο Μόσχος του υπενθυμίζει σε ποιούς διηγήθηκε ο αββάς Γεώργιος την ιστορία του δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι ο ίδιος μαζί με το Σωφρόνιο άκουσαν την αφήγηση του αββά.

Με παρόμοιο τρόπο θα μπορούσε ίσως να εξηγήσει κανείς γιατί δεν παραλείπεται ποτέ το πλεοναστικό αντωνυμιακό αντικείμενο που έπεται του ρήματος: ίσως ο Μόσχος να προσπαθεί να αποτρέψει τον ακροατή να καταλάβει το νόημα του κειμένου όπως εκείνος θέλει, ανεξάρτητα από την πρωταρχική ιδέα του συγγραφέα. Ας σημειωθεί επιπλέον εδώ ότι σε ορισμένες ευρωπαϊκές γλώσσες (π. χ. ισπανικά, ιταλικά, ελληνικά) οι κλιτικές αντωνυμίες συχνά συγκρίνονται με τα οριστικά άρθρα. Ο P. Panagiotidis (2002: 70) δείχνει τις αναλογίες μεταξύ των δύο με ένα πολύ διαφωτιστικό παράδειγμα:

(13) *Ἡ Νένα πουλούσε [φτηνά εισιτήρια]_(Ο) κι ὁ Ἄρης αγόραζε ε*.¹³

Στην πρόταση υπάρχει σημασιολογικός παραλληλισμός ανάμεσα στα δύο μέρη της, μόνο που το δεύτερο μέρος δεν έχει αντικείμενο. Ο P. Panagiotidis έβαλε κλιτική αντωνυμία (σαν αντικείμενο) και στο δεύτερο μέρος για να δείξει πως μπορεί να αλλάξει το νόημα της πρότασης:

(14) *Ἡ Νένα πουλούσε [φτηνά εισιτήρια]_(Ο) κι ὁ Ἄρης [τα]_(Ο) αγόραζε*.

Το νόημα άλλαξε ριζικά: ενώ στο (13) η φτηνια εισιτηρίων ενώνει λογικά τα δύο μέρη, στο (14) εννοείται ότι ο Ἄρης αγόραζε τα ίδια εισιτήρια τα οποία η Νένα πουλούσε. Δε βρήκα στο *Λειμωνάριον* δύο παρόμοιες προτάσεις οι οποίες να διακρίνονται μόνο με βάση την απουσία/παρουσία εγκλιτικής αντωνυμίας, όμως θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δούμε ένα παράδειγμα από την ελληνική (15) και τη λατινική (16) παραλλαγή του κειμένου.¹⁴

(15) *Τοῦτο θεασάμενοι καὶ οἱ λοιποὶ βάρβαροι, καὶ θαυμάσαντες, ἐδέοντο τοῦ γέροντος προσπίπτοντες αὐτῷ. Καὶ ποιήσας εὐχὴν ὁ γέρον ἰάσατο αὐτὸν, καὶ οὕτω ἀπέλυσεν [αὐτοῦς]_(Ο) ἐν εἰρήνῃ (PG 2924B3–7).*

(16) *Quod cum cernerent barbari caeteri, admirati regabant senem, ut socium eorum curaret. Senex igitur, facta oratione, curavit eum, et ita demisit e in pace (PG 2923B2–5).*

Αν στο (15), όπου υπάρχει αντωνυμιακό αντικείμενο, ο γέροντας απελευθέρωσε όλους τους βαρβάρους (*αὐτοῦς*), στο (16), όπου δεν υπάρχει αντικείμενο, πίσω από το *dimisit* ο ακροατής βάζει στο μυαλό του το *eum*, δηλαδή υπογραμμίζεται ότι απ' όλους όσοι του επιτέθηκαν ο γέροντας *ἀπέλυσεν* ακριβώς αυτόν που είχε μείνει ακίνητος αμέσως μετά την επίθεσή του (εναντίον του γέροντα). Έτσι το νόημα άλλαξε χωρίς αντωνυμιακό αντικείμενο. Η διαφορά μεταξύ των (15) και (16) δεν είναι μεγάλη, αλλά ο Μόσχος, ίσως, να θέλει να αποτρέψει και τις ελάχιστες ενδεχόμενες αμφιβολίες και γι' αυτό τοποθετεί παντού, όπου δεν υπάρχει αντικείμενο-ουσιαστικό (και όπου το επιτρέπει η σημασιολογία του ρήματος), το αντωνυμιακό αντικείμενο το οποίο, ίσως, κάποτε να φαίνεται πλεοναστικό· στην πραγματικότητα αυτός ο πλεονασμός είναι σκόπιμος πλεονασμός, αφού, όπως είδαμε, η αντωνυμία μπορεί να ασκεί καταφανή επίδραση στο γενικό νόημα της πρότασης.

Η εγκλιτική αντωνυμία, όταν βρίσκεται μπροστά στο ρήμα, στο *Λειμωνάριον*, όπως και στα Αρχαία Ελληνικά, γίνεται εγκλιτικό της λέξης που προηγείται, και στις μερικές περιπτώσεις παύει να βρίσκεται σε επαφή με το ρήμα:

(17) *Τί [σοι]_{Op} κακὸν [ἐποίησα]_V, ὅτι ἐπὶ τοσοῦτου δήμου διασύρεις με καὶ βλασφημεῖς;* (PG 2901C9–11).

Η σειρά O_pV προκύπτει είτε από συντακτικούς, είτε από σημασιολογικούς λόγους.

I. Οι συντακτικοί λόγοι που οδηγούν στη σειρά O_pV συνδέονται με την τάση να διατηρούνται οι προσωδιακές και συντακτικές ενώσεις. Όταν το ρήμα από το οποίο εξαρτάται ο αδύνατος τύπος της προσωπικής αντωνυμίας έπεται ορισμένων άτονων στοιχείων, τότε η εγκλιτική αντωνυμία μπορεί να αλλάζει την θέση της και να ενώνεται με τα στοιχεία αυτά σε μία προσωδιακή ένωση (#...#):

(18) *Πίστευσόν μοι, #οὐ μή [σε]_{Op}# [ἔάσω]_V* (PG 2888B8).

Το ίδιο γίνεται, αν μπροστά από το ρήμα υπάρχει ένα φραστικό εγκλιτικό. Σαν αποτέλεσμα, διαμορφώνεται σύμπλεγμα εγκλιτικών:

(19) *καὶ #οὐκ {[ἔτι]_{Cl} [σε]_{Op}}_{Cluster}# [πολεμῶ]_V*. (PG 2900B9–10).

Σε καποιά παραδείγματα υπάρχει ισχυρός συντακτικός δεσμός ανάμεσα στην εγκλιτική αντωνυμία και κάποιο άλλο συντακτικό συστατικό (συνήθως επίθετο) το οποίο αλλάζει την θέση του χάριν έμφασης, και η απαγόρευση ξεχωρίσματος συστατικών εξαναγκάζει την αντωνυμία να μένει κοντά στη μετακινούμενη λέξη:

(20) *ἄρα οὐδε {ὡς [νεκράν]_{Det} [με]_{Op}}_{ένωση} ὄφειλες [οἰκτεῖραι]_{Vinf};* (PG 2933D4–5).

Παρατηρούμε, λοιπόν, στο παραπάνω παράδειγμα ότι η εγκλιτική αντωνυμία είναι εξαρτημένη, από τη μία πλευρά, από το απαρέμφατο (= V_{inf}), και, από την άλλη, έχει επίθετο (= Det) στην ίδια πτώση.¹⁵ Ο συντακτικός δεσμός ανάμεσα στο απαρέμφατο και το αντωνυμιακό αντικείμενο είναι έκδηλος και η απόσταση μεταξύ των δύο δε δημιουργεί δυσκολίες στον ακροατή, αφού ακόμη κι έτσι (παρά την απόσταση δηλαδή) μπορεί να ερμηνεύσει σωστά τη συντακτική δομή της πρότασης. Όμως, αν η εγκλιτική αντωνυμία και το επίθετο δε βρίσκονταν κοντά, η συντακτική σχέση μεταξύ τους δε θα ήταν προφανής, γιατί στα ελληνικά, όπως και σε άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, η προσωπική αντωνυμία πολύ σπάνια συνοδεύεται από επίθετο, και ο ακροατής θα

μπορούσε να έχει δυσκολίες με το νόημα του κειμένου. Εδώ θα μπορούσε κανείς ακόμη να αναρωτηθεί: γιατί η πρόταση (20) δεν έχει την εξής σειρά λέξεων:

(21) *... *ᾠφείλες [οἴκτειραι]_{Vinf} {[με]_{Op} ὡς [νεκράν]_{Det}}_{ένωση}.*

Η απάντηση ίσως είναι ότι το επίθετο μετακινείται σχεδόν στην αρχή της πρότασης επειδή είναι *εστιασμένο* (focalised): *δε θα πρέπει λοιπόν να με λυπηθείς [έστω νεκρή]_{έμφαση}*;

Η τελευταία συντακτική αιτία που οδηγεί στη σειρά O_pV είναι η τάση να σπάσει η σειρά ρημάτων, τα οποία βρίσκονται σε επαφή. Σ' αυτή την περίπτωση η εγκλιτική αντωνυμία παίζει το ρόλο «διαχωριστή»:

(22) *ᾠμοσόν μοι, ὅτι οὐδενὶ λέγεις, ἃ [μέλλω]_V [σοι]_{Op} [λέγειν]_{Vdic}*
(PG 2900B8–10).

Είμαι υποχρεωμένος όμως να καταγράψω και κάποιες εξαιρέσεις στον «κανόνα» αυτό, π. χ.:

(23) *Καὶ [ἀποκριθεῖσα]_{Vprt} [λέγει]_V [μοι]_{Op}* (PG 2865B8).¹⁶

II. Σημασιολογικές αιτίες που οδηγούν στη σειρά O_pV έχουν να κάνουν με την εστίαση του ρήματος με το οποίο συνδέεται η εγκλιτική αντωνυμία. Όταν στο «κέντρο» της έμφασης βρίσκεται το ρήμα στην προστατική, τότε η εστίαση δίνεται με φραστικό εγκλιτικό:

(24) *{Πιστεύσατε [γάρ]_{Cl}}_{έμφαση} μοι* (PG 2908D4).

Το ίδιο μπορεί να ισχύει και για όλους τους υπόλοιπους κλιτούς τύπους των ρημάτων (finite verbs), όμως συνήθως το εστιασμένο ρήμα μετακινείται και η μετακίνηση δείχνει την έμφαση:

(25) *Τί γάρ εἶδές μου καλόν, ὅτι οὕτως [με]_{Op} [ἀγαπᾶς]_V*; (PG 2913A15).

Σ' αυτήν τη φράση, εκτός από τη μετακίνηση, υπάρχει και άλλο σημάδι έμφασης, το επίρρημα *οὕτως* που έχει συντακτικές και σημασιολογικές σχέσεις με το ρήμα και δηλώνει ότι το ρήμα είναι στο «κέντρο» της έμφασης. Ο νόμος του Wackernagel δεν επιτρέπει να μετακινηθεί το αντωνυμιακό αντικείμενο μαζί με το ρήμα, αλλιώς η εγκλιτική αντωνυμία φεύγει από την δηκή της θέση στο 'κώλον':

(26) *... {ὅτι}_{Barrier} οὕτως [ἀγαπᾶς]_V [με]_{Op};

Το ίδιο γίνεται και στις φράσεις με τα άλλα σημαδιά έμφασης, π. χ. με την επιτακική άρνηση *οὐ μή* (βλ.: (18)) και *οὐκ ἔτι* (βλ.: (19)). Όταν η πρόταση δεν περιέχει ούτε επίρρημα ούτε επιτακική άρνηση, η σειρά VO_p είναι το μοναδικό αξιόπιστο σήμα το οποίο μας δείχνει ότι το ρήμα είναι εστιασμένο:

(27) *Οὐ θέλεις ἰδεῖν τινα σωζόμενον· ἀλλὰ Χριστὸς ὁ Ὑἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, αὐτός* [*σε*]_{op} [*συντρίψει*]_v (PG 2916A2–4).

Το φαινόμενο μετακινήσεως εστιασμένου ρήματος δεν εξαρτάται από την σημασία του ρήματος. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η εγκλιτική αντωνυμία σχεδόν πάντα έπεται των «λεκτικών» ρημάτων και βρήκα μόνο τρεις εξαιρέσεις, όπου, αντίθετα, το «λεκτικό» ρήμα έπεται του εγκλιτικού. Η μία από τις περιπτώσεις αυτές είναι, όπως νομίζω, αποτέλεσμα έμφασης:¹⁷

(28) *Ἐγὼ εἰμὶ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστῆς· καὶ διὰ τοῦτό* [*σοι*]_{op} [*λέγω*]_{vdic}, *μηδαμοῦ ἀπέλθης* (PG 2853A15–B2).

Ο Ιωάννης ο Βαπτιστής υπογραμμίζει το κύρος του λόγου του να μην γίνει κάτι παρά τη θέλησή του. Στη συντακτική δομή η «υπογράμμιση» του κύρους του αντικατοπτρίζεται στην μετακίνηση του ρήματος.

Στο τέλος της μικρής μου ανάλυσης θα ήθελα να διατυπώσω γενικούς κανόνες που ισχύουν στο *Λειμωνάριον* του Ιωάννου Μόσχου και σύμφωνα με τους οποίους τοποθετούνται οι εγκλιτικές προσωπικές αντωνυμίες στο κείμενο:

Πίνακας 3. Οι βασικοί κανόνες τοποθέτησεως εγκλιτικών αντωνυμιών στο *Λειμωνάριον*.

N	Σειρά	Όρος	Συχνότητα
1.1	VO_p	Το ρήμα είναι στην αρχή της φράσεως ('κόλων')	Πάντα
1.2		$V = V_{imp}$	
1.3		$V = V_{dic}$	Σχεδόν πάντα
1.4		$V = V_{vid}$	Στα περισσότερα παραδείγματα
1.5		Η πρόταση έχει <i>ουδέτερη</i> (neutral) σειρά λέξεων	Συνήθως

2.1		Το ρήμα είναι εστιασμένο και ακολουθεί είτε επιτακτική άρνηση (οὐ μή, οὐκ ἔτι), είτε το επίρρημα οὕτως ¹⁸	
2.2	O _p V	Κάποια λέξη, η οποία δεν είναι ρήμα και έχει ισχυρές συντακτικές ή προσωδιακές συνδέσεις με την εγκλιτική προσωπική αντωνυμία, είναι εστιασμένη και, σαν αποτέλεσμα έμφασης, μετακινείται προς την αρχή της πρότασης/φράσης ('κώλον'). ¹⁹	Πάντα
2.3		Η εγκλιτική προσωπική αντωνυμία είναι εξαρτημένη από το απαρέμφατο, το οποίο εξαρτάται συντακτικώς από το άλλο ρήμα (συνήθως κλιτό τύπο ρήματος)	Στα περισσότερα παραδείγματα

Οι εγκλιτικές αντωνυμίες στο *Λειμωνάριον* μαρτυρούν τις μεγάλες αλλαγές στην προσωδιακή δομή, αν συγκρίνει κανείς την κατάσταση που επικρατούσε στα Αρχαία Ελληνικά. Αυτές οι αλλαγές δεν προέρχονται από λάθη των χειρογράφων, αντίθετα αποτελούν μέρος στην εξέλιξη της προσωδιακής δομής. Έτσι, ενώ στα Αρχαία Ελληνικά η θέση των εγκλιτικών αντωνυμιών στην φράση ('κώλον') εξαρτήθηκε μόνο από τον νόμο του Wackernagel, και, στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε καμία συντακτική διαφορά ανάμεσα στα αντωνυμιακά και φραστικά εγκλιτικά, στο *Λειμωνάριον* η εγκλιτική αντωνυμία στις περισσότερες περιπτώσεις τοποθετείται κοντά στο ρήμα εξάρτησης και είναι δυνατό να θεωρήσουμε την ένωση ρήματος και αντωνυμιακού αντικειμένου του σαν ένα σύνταγμα. Ακόμη πιο σημαντικό, νομίζω, είναι ότι η θέση της εγκλιτικής αντωνυμίας δεν εξαρτάται τόσο από τον νόμο του Wackernagel (ο οποίος επηρεάζει τη γενική σειρά των λέξεων, αλλά δεν έχει επίδραση στην θέση του αντωνυμιακού εγκλιτικού συγκριτικά με τη θέση του ρήματος) όσο από τους σημασιολογικούς παράγοντες και τις απαιτήσεις του ύφους. Σε νεότερα κείμενα (14 αι. μ. Χ.), παρ' όλο που ο νόμος του Wackernagel ακόμα λειτουργεί, όπως έχει δείξει ο P. Mackridge (1993; 2001), βρίσκουμε αποτελέσματα γραμματοποίησης, εμφανίζονται δηλαδή και οι προκλιτικές αντωνυμίες, και η κλιτική αντωνυμία δεν ξεχωρίζεται από το ρήμα εξάρτησης (ανεξάρτητα από αν βρίσκεται μπροστά ή πίσω από αυτό). Αυτό σημαίνει ότι η κλιτική αντωνυμία έχασε εντέλει και τα τελευταία γνωρίσματα φραστικού εγκλιτικού και έγινε *ρηματικό κλιτικό* (verbal clitic), όπως είναι τώρα στα νέα ελληνικά. Εκείνο που επιχειρήθηκε να καταδειχτεί στο άρθρο αυτό είναι

ότι τα πρώτα βήματα προς τη σημερινή κατάσταση τα συναντάμε ήδη τον 6ο–7ο αι. μ. Χ. στο *Λειμωνάριον* του Ιωάννου Μόσχου.

Σημειώσεις

¹ Ευχαριστώ το φίλο δρ. νεοελληνικής φιλολογίας Τάσο Καπλάνη (Selwyn College, Cambridge), που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το κείμενο και να προτείνει χρήσιμες διορθώσεις και βελτιώσεις. Εννοείται πως όσα σφάλματα απομένουν βαρύνουν εμένα αποκλειστικά.

² Πβ.: (Horrocks 1991; Janse 1993; 1995–6; 2000; Mackridge 1993; 2000; Pappas 2001).

³ Πβ.: (Anderson 1993; Collinge 1985: 217–219; Janse 1987; Wackernagel 1892).

⁴ Για το κείμενο του Μόσχου βλ. την έκδοση του Migne (T. 87, 3 = *PG*).

⁵ Τα άρθρα δεν υπολογίζονται σαν ξεχωριστά στοιχεία.

⁶ “Diese uralte Stellungstendenz herrscht nun genau so wie am Anfang des Satzes auch am Anfang jener kleineren Einheit, die in mehrhafter Hinsicht ein Abbild des Satzes ist, nämlich des Kolons” (βλ.: Fraenkel 1933: 319).

⁷ Cl = φραστικό εγκλιτικό.

⁸ Σύγκρινε με το παράδειγμα 1 στην απαίτηση (ii). Εδώ το ρήμα είναι στην πρώτη «εμφατική» θέση, όπως δείχνει το *δέ* που ακολουθεί.

⁹ Σύγκρινε με το παράδειγμα 2 στο απαίτηση (ii). Εδώ το *τίς* δεν είναι κλιτική, επειδή βρίσκεται στη πρώτη θέση στο ‘κώλον’ (*Αὐτός γάρ / τίς...*) και στο *γάρ* τίθεται η βαρεία.

¹⁰ Σύγκρινε με (5): {*καί*}_{Barrier} *ἔλαβόν* [μοι]_{Op} (φραστικό κλιτικό *καί* είναι γραμματικοποιημένο εμπόδιο).

¹¹ Στην έκφραση *διηγήσατό μοι λέγων* η εγκλιτική αντωνυμία *μοι* είναι αντικείμενο του *διηγήσατο* και δεν έχει καμία σχέση με την μετοχή *λέγων* η οποία συνδέεται μόνο με την φράση που την ακολουθεί. Η έκφραση *διηγήσατό μοι* <...> *λέγων* υπάρχει σχεδόν στην κάθε ιστορία του κειμένου του Μόσχου και είναι, ίσως, ένα φραστικό κλισέ.

¹² Πβ.: (Maisano 1984: 3–5).

¹³ (O)I = αντικείμενο, e_I = απουσία αντικειμένου, κενό αντικείμενο (null object).

¹⁴ Η λατινική μετάφραση που δημοσιεύεται στην *PG* έγινε από άλλα χειρόγραφα (βλ.: Mioni 1950; Pattenden 1975: 38f; 1984: 17).

¹⁵ Στη συντακτική δομή εννοείται, βέβαια, *νεκράν με ούσαν. Ευχαριστώ την κα. Βάσα Σολωμού Ξανθάκη η οποία μου το έδειξε.

¹⁶ Υπάρχει όμως και η επόμενη παραλλογή: [ἀπέκρίθη]_V [μοι]_{Op} [λέγουσα]_{V_{prt}} (*PG* 2901A10).

¹⁷ Δεν είμαι σίγουρος πώς μπορεί να εξηγηθεί η σειρά O_pV_{dic} στην επόμενη πρόταση: *Οὐ μόνον ὄσα* [μοι]_{Op} [εἴπησ]_{V_{dic}} *ποιήσω, ἀλλ’ ὅτι και ᾽ ἀπὸ τῆς σήμερον ἡμέρας οὐκ εἰσέλθω εἰς τὸν*

οἰκόν μου, ἀλλ' εἰς μοναστήριον ἐντεῦθεν ἀπέρχομαι (PG 2936B10–13). Κατά τη γνώμη μου, υπάρχουν δύο πιθανές ερμηνείες: από τη μία πλευρά, το ρήμα εἶπης μπορεί να είναι εστιασμένο, και μ'αυτὸν τον τρόπο ο ομιλητὴς να δείχνει το σεβασμὸ του για τους λόγους της νεκρῆς κόρης, από την ἄλλη, μπορεί στο «κέντρο» ἔμφασης να βρίσκεται το ὄσα, ὅπως δείχνει η ἔκφραση οὐ μόνον ὄσα, και το ρήμα να μετακινεῖται για να μη φεύγει η εγκλιτικὴ αντωνυμία ἀπὸ την δεύτερη θέση στο 'κόλον'.

¹⁸ Σ' αυτή την περίπτωση, αν ἔχουμε λεκτικὸ ρήμα, αναιρεῖται το 1.3 (δηλαδή το $V_{dic}O_p$ γίνεται O_pV_{dic}).

¹⁹ Τα παραδείγματα εἶναι πάρα πολὺ σπάνια.

Βιβλιογραφία

- Adams, J. N. 1994. *Wackernagel's Law and the Placement of the Copula esse in Classical Latin*. Cambridge.
- Anderson, S. R. 1993. "Wackernagel's Revenge". *Language* 69. 68–98.
- Collinge, N. E. 1985. *The Laws of Indo-European*. Amsterdam.
- Dunn, G. 1989. "Enclitic Pronoun Movement and the Ancient Greek Sentence Accent". *Glotta* 67, 1–19.
- Fraenkel, E. 1933. "Kolon und Satz: Beobachtungen zur Gliederung des antiken Satzes 1". *Nachrichten der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse*. 319–354.
- Horrocks, G. C. 1991. "Οι κλιτικές αντωνυμίες στην ιστορία της Ελληνικής γλώσσας". *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα* 11. 39–51.
- Janse, M. 1987. "Wackernagel's law". *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists, Berlin/GDR, August 10–15 1987*, ed. by W. Bahner, J. Schildt, D. Viehweger, 2645–2649. Berlin.
- Janse, M. 1993. "La position des pronoms personnels enclitiques en grec néo-testamentaire à la lumière des dialectes néo-helléniques". *La koiné greque antique*, ed. by C. Brixhe, 83–121. Nancy.
- Janse, M. 1995–96. "Phonological Aspects of Clisis in Ancient and Modern Greek" *Glotta* LXXIII. 155–167.
- Janse, M. 2000. "Convergence and Divergence in the Development of the Greek and Latin Clitic Pronouns". *Stability and Change of Word-Order Patterns over Time*, ed. by R. Sornicola, E. Poppe, A. Shisha Ha-Levy, 231–258. Amsterdam.
- Kissilier, M. L. 2003. *Osobennosti yazyka Ioanna Moscha (zakon Wackernagelya i mestoimennye klitiki v tekste pozdnego koine)*. Περίληψη διατριβής. Αγ. Πετρούπολη.
- Mackridge, P. H. 1993. "An Editorial Problem in Medieval Greek Texts: the Position of the Object Clitic Pronoun in the Escorial 'Digenes Acrites'". *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του δεύτερου διεθνούς συνεδρίου "Neograeca medii aevi"*. 'Ανάπτυπο ἀπὸ τὸν Α' τόμο, 325–342. Benetia.
- Mackridge, P. H. 2000. "The Position of the Weak Object Pronoun in Medieval and Modern Greek". *Yazyk i rechevaya deyatel'nost'* 3.1. 133–151.

- Maisano, R. 1984. "Tradizione orale e sviluppi narrativi nel 'Prato' di Giovanni Mosco". *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 38. 3–17.
- Mioni, E. 1950. "Le 'Vitae Patrum' nella Traduzione di Ambrogio Traversari". *Aevum* 24. 319–331.
- Panagiotidis, P. 2002. *Pronouns, Clitics and Empty Nouns. 'Pronominality' and Licensing in Syntax*. Amsterdam–Philadelphia.
- Pappas, P. A. 2001. *Weak Object Pronoun Placement in Later Medieval and Early Modern Greek. Dissertation*. Ohio.
- Pattenden, P. 1975. "The Text of the 'Pratum Spirituale'". *Journal of Theological Studies, New Series* XXVI, I. 38–74.
- Pattenden, P. 1984. "The Editions of the 'Pratum Spirituale'". *Studia Patristica* 15.1. 16–19.
- Wackernagel, J. 1892. "Über ein Gesetz der Indogermanischen Wortstellung". *Indogermanische Forschungen* I. 333–435.
- Zimmerling, A. V. 2002. *Tipologicheskii sintaksis skandinavskikh yazykov*. Μόσχα.